

лекара који су напустили болницу у Горњој Горевници, они су непрекидно потврђивали своју високу патриотеку овест и деловали у складу са нормама лекарске етике.²³⁴

ОПШТИ ФАШИСТИЧКИ КОНЦЕНТРИЧНИ УДАР НА СЛОБОДНУ ТЕРИТОРИЈУ

На основу споразума који је 20. новембра 1941. године потписан у Чачку, образоване су делегације Врховног штаба НОПОЈ и Врховне четничке команде са овлашћењем да решавају спорне случајеве. Уједно, да потпомогну „да би се родољубиве снаге српског народа ујединиле и окренуле против окупатора и народних издајника“.

Међутим, Дража Михаиловић је и овим споразумом тражио могућност за маневар, чији је циљ спасавање од коначног војничког уништења Врховне четничке команде на Равној гори и за припремање отворене сарадње са окупатором у завршном концентричном подухвату против слободне територије у Шумадији и западној Србији са полукружне стратегијско-оперативне основице Бања Козилача—Ваљево—Љиг—Белановица—Крагујевац—Краљево.

И управо због тога су четници одуговлачили завршетак разговора и спровођења у живот слова споразума који је потписан у Чачку — све до 28. новембра 1941.

ПРИПРЕМЕ НЕПРИЈАТЕЉА ЗА НАПАД

За почетак завршне офанзивне операције против слободне партизанске територије у Шумадији и западној Србији генерал Беме је очекивао пристизање и 113. немачке пешадијске дивизије са окупираних територија СССР-а.

Немачке оперативне јединице (342. пешадијска дивизија је доведена из Француске, 113. пешадијска дивизија из СССР-а, а 121. пешадијски пук из Грчке), са оелонцем на постојеће окупационе и разнобојне квислиншке снаге, представљале су главну ударну снагу у извођењу операције. Немачка 113. пешадијска дивизија имала је у свом саставу 10.896 војника.

Генерал Беме је на суђењу у Нирнбергу овако објаснио циљ и маневар своје завршне операције против партизана:

„Моја основна и водећа мисао у операцијама 342. и 113. дивизије била је... отићи у залеђе партизанске групе Ужице, Чачак (8—10.000 људи), од чега сам очекивао слом партизана...“²³⁵

Ово се види и из његове заповести:

„2. Ради уништења непријатеља ... ангажоваће се 342. дивизија из рејона Ваљево и 113. дивизија из рејона Крагујевац и Краљево.

3. 342. дивизија са два ојачана пешадијска батаљона полази... ради увода у обухват и ради обмане непријатеља, рано ујутру, без возила из Ваљево, тако да... избију у долину Дрине код Љубовије, а одатле усмере свој удар преко Рогачице на Ужице... Храну за најмање три

дана, оружје, ћебад, прибор и др. понети са собом помоћу импровизоване колоне товарних грла и одељења носача; ојачани пешадијски пук, полазећи из Ваљева... овладаће пределом Мрчића, да би одатле предузео напад преко Косјерића на Ужице (главни правац удара) и Пожегу...

4. 113. дивизија предузеће обухватно наступање из Крагујевца и Краљева преко Кнића и Горњег Милановца, посећће предео око Чачка, да би одатле, у садејству са 342. дивизијом, уништила непријатеља који се налази између Чачка и Ужица. Крагујевац и Краљево (тежиште напада)... Суштина је у томе да удар јужног крила ... буде изведен изненада и брзо, тако да се непријатељу онемогући повлачење ка југу и западу... 1. и 2. батаљон 749. пука 717. дивизије стављају се ... под команду 113. дивизије ради напада на Чачак и захватања долине Ибра.

5. Обадве дивизије формираће од артиљеријских и запрежних јединица импровизоване коњичке јединице ради извиђања и обезбеђења у склопу ове операције...²³⁶

Образлажући циљ операције, генерал Беме је сматрао неопходним да својим потчињеним нагласи да, иако су услови нешто повољнији него у претходном периоду, то „нипошто не значи да ће непријатељ напустити своје циљеве“, већ да „комунизам у Србији треба разбити, да се онемогући његово евентуално поновно разбукутавање под повољнијим условима“.²³⁷

Према Чачанском НОП одреду, дакле, усмерила се 113. немачка пешадијска дивизија. Она је, ојачана са 1. батаљоном 202. оклопног пука, са просторије Јагодина (Светозарево) — Крушевац — Краљево — Крагујевац наступала у две нападне колоне: десна правцем Крагујевац — Кнић — Мрчајевци — Чачак, лева правцем Краљево — Чачак. Посебна борбена група, јачине два пешадијска батаљона, добила је задатак да офанзивно дејствује у захвату комуникације Чачак — Пожега — Ужице, да „на тој саобраћајници образује запречне положаје ради уништења партизанских јединица северно од те комуникације и чисти просторију Краљево, Крагујевац, Ужице, Јавор планина“. План операције предвиђао је висок степен самосталности 113. и 342. немачке пешадијске дивизије до спајања њихових нападах „клинова“ у рејону Ужица, када је 342. дивизија имала да се потчини команданту 113. пешадијске дивизије, што је требало регулисати посебним наређењем опуномоћеног команданта у Србији генерала Бемеа.

Истовремено, према плану операције, 714. и 717. посадна дивизија, Недићеви и Љотићеви оружани одреди и одреди четника Косте Пећанца, прикупљени у рејону Тополе, Рудника, Крагујевца и Краљева, добили су задатак да дејствују офанзивно у међупросторима 113. и 342. немачке пешадијске дивизије. Уједно, и да врше запоседање територије у западној Србији и Шумадији.

Ради обједињавања борбених дејстава квислиншких оружаних формација, образован је Штаб шумадијског кора, којим је, под командом немачког пуковника Вердера, руководио пуковник Коста Мушицки, командант Српске добровољачке команде, у чијем су се саставу налазили и Љотићеви добровољачки одреди. Седиште овог штаба било је у Крагујевцу.

Прикупљене квислиншке оружане јединице у рејонима Аранђеловца, Тополе, Јагодине, Рековца и Крагујевца формирале су три нападне борбене колоне: десна (колубарска група одреда, четнички

одред мајора Манојла Кораћа и четнички одред капетана Вучка Игњатовића) добила је задатак да дејствује правцем село Трешњевица — Рудник — Бершићи — лева обала Западне Мораве — лева обала Ђетиње; средња (Љотићев 3. и 5. добровољачки одред и жандармеријска чета из Јапова) имала је задатак да дејствује тежишним правцем Крагујевац—Кнић—Чачак—долина Западне Мораве—долина Ђетиње, с тим да 3. добровољачки одред напада на одвојеном правцу села Баре—Враћевшница—Горњи Милановац; лева група (2. оружани одред, 10. добровољачки одред, Београдски и Јаворски четнички одред и одред „војводе“ Гордића) требало је да напада правцем село Витановац—Краљево—десна обала Западне Мораве—десна обала Ђетиње.

На бази сагласности Врховне команде немачке оружане силе, било је предвиђено да италијанске и окупационе трупе које су ушле у Вишеград 7. новембра запоседну обалу Дрине и спрече прелазак партизанских јединица из Србије у источну Босну. Замисао непријатеља била је да, по овладавању слободном партизанском територијом и по запоседању Горњег Милановца, Чачка, Пожеге и Ужица, поново успостави окупаторски и квислиншки недићево-љотићевски управни систем власти, да у сваком од ових места образује концентрационе логоре, спречи поновно избијање устанка под вођством комуниста и потпуно искористи окупирано подручје у економском погледу. Даље, непријатељ је планирао ојачање обезбеђења магистралне железничке пруге и пута Београд—Ниш—Скопље изградњом фортификацијских објеката и локалним акцијама чишћења терена од устаника. Желео је, уз то, да на главним железничким пругама и путевима етвори са обе стране слободне зоне ширине око 500 метара и да доврши грађење стражарскос кула на железничкој прузи Београд—Ниш, затим да ојача бугарска окупаторска упоришта на пругама Ниш—Пирот и Ниш—Скопље употребом тежег наоружања и ангажовањем још једног бугарског батаљона.

„У њемачким и квислинским заповијестима били су предвиђени и тактички поступци јединица; брзим дејством груписаних снага вршити дубоке продоре и обухвате, што прије овладати свим важнијим комуникацијама на слободној територији, а тек онда мањим потјерним одредима систематски прочешљавати и чистити терен. Препоручено је да се продор, с обзиром на комуникативност и проходност земљишта и с обзиром на дејства партизанских јединица, врши у јачим колонама до нападањих циљева, а затим да се са мањим колонама претреса остало земљиште“.²³⁸

У борбеним заповестима немачких команданата за коначни офанзивни концентрични удар против слободне територије даје се и одређена анализа немачких команданата о борбеној готовости и спремности партизанских одреда. У једној пише:

„Противник прво употребљава слабије снаге. Добри су стрелци, јер је приликом напада коистатована добра дисциплина ватре. Ватрене препаде врше из непосредне близине. Противник врло успешно користи земљиште и маскирање. Противник располаже изванредним начином обавештавања (помоћу месног становништва, паљењем ватре, као и средствима везе). Непосредни циљ им је узнемиравање, блокирање и, на крају, систематски напад на важне објекте на саобраћајним везама, као и њихово рушење... Противник је јако осетљив на употребу артиљеријске ватре и тенкова...“²³⁹

Команда (оперативно одељење) 717. немачке посадне дивизије сматрала је да се таквој партизанској тактици у овој операцији треба супротставити на овакав начин:

„Трупе морају обезбедити покретљивост, тј. њихови покрети морају бити брзи (моторна возила). Трупе морају да буду оспособљене да могу гонити непријатеља и на планинском земљишту (товарна грла). Тактика трупа се мора прилагодити тактици противника. Употребом товарних грла могуће је гоњење непријатеља и у брдском рејону, а његовој организацији се наносе осетни губици... Трупе морају бити растеређене задатка осигурања... Мора се обезбедити да мање снаге (1—2 чете) увек дејствују из супротних праваца у циљу постизања бројног узнемиравања противника”.²⁴⁰

Опуномоћени немачки командујући генерал у Србији Беме у својој оперативној заповести, осим поновног запоседања западне Србије и Шумадије, као главни циљ поставља уништење партизанске живе силе:

„а) Као и досад стрељаће се као партизани сви устаници који буду у борби заробљени, па чак и ако к нама побегну. Стрељаће се, исто тако, и преговарачи који буду долазили из подручја у којима се воде или у најкраћем времену предстоје борбене акције”.²⁴¹

У упутству овог генерала о начину стрељања противника долази до изражаја сва педантерија, цинизам и монструозност нацистичких злочинаца:

„а) Одељењима за стрељање да командују официри.

б) Стрељање се врши пушкама, гађајући истовремено главу и срце са одстојања 8 до 10 метара.

ц) Да би се избегло непотребно додиривање лешева, они који се имају стрељати, стаће непосредно на ивицу гроба. При масовним стрељањима биће целисходно да таоци клече окренути лицем гробу.

д) Одељењима за вршење стрељања придати једног лекара који ће наређивати и испаливање смртоносног метка у циљу да се евентуално преживели дотуку.

е) Одећа и обућа и ствари од вредности ни у ком случају не смеју бити искоришћене од стране становништва. Исте се морају, уз потврду, предати надлежним властима војне управе”.²⁴²

Значи, и у случајевима да устаници дођу на преговоре с Немцима, треба их — као и раније — стрељати.

У таквој ситуацији се над слободну партизанску територију у Шумадији и западној Србији надвила највећа могућа опасност. Дража Михаиловић је — и то три дана након закључивања споразума са партизанима — наредио својим командантима да не ступају у борбу против немачке окупаторске војске, већ да нападају партизане на сваком месту. Истовремено је југословенска избегличка влада у Лондону, са којом су СССР, Велика Британија и САД одржавали дипломатске односе, бучно величала Дражу Михаиловића као вођу отпора Хитлеровим трупима у Југославији. Међутим, управо је тај „вођа отпора” непрекидним нападима на партизанске снаге на читавом подручју Србије, посебно Ужичке републике, онемогућавао устаничке јединице да се свим силама одупру Немцима. Издајничке четничке јединице Драже Михаиловића, нападима из својих база на слобод-

ној територији у леђа и бокове партизанским одредима, батаљонима и четама омогућавале су трупама фашистичког освајача да лакше заузимају један по један партизански положај.

У операцији ликвидирања слободне партизанске територије у западној Србији и Шумадији ангажовано је око 100.000 немачких окупаторских и разноврсних квислиншких војника. У 14 партизанских одреда у западној Србији и Шумадији било је око 15.000 људи. Однос је био отприлике 7:1,14 у корист непријатеља, уз апсолутну надмоћност немачких и квислиншких јединица у авијацији и артиљерији.

Генерал Беме је покушао да се послужи оперативном варком у погледу груписања и маневра својих снага у предстојећој операцији.

„Тако је главнина 113. пјешадијске дивизије груписана у рејонима Крушевца и сјеверно, а касније на простор Краљева, како би се створио утисак да ће она нападати само преко Краљева ка Чачку. Исто тако је 342. пјешадијска дивизија постављена у рејон око Ваљева, јер се жељело да се тиме створи утисак како ће се она одавде упутити ка Чачку. Генерал Беме је на суђењу у Нирнбергу изјавио да је таквим лоцирањем својих дивизија желио да код противника створи забуну о њиховој употреби“.²⁴³

Међутим, тиме непријатељ није успео да обмане Врховни штаб НОПОЈ, који је проценио да предстоји општи концентрични напад нацистичких и квислиншких војних формација како би била ликвидирана слободна партизанска територија. Врховни командант НОПОЈ Јосип Броз Тито тада је непосредно контактирао са сваким командантом партизанских одреда на тлу западне Србије и Шумадије, наређујући да се слободна територија брани што упорније, али не методама фронталне одбране, већ комбинацијом кружних фронталних одбрамбених дејстава са претежно офанзивним ударима у бокове и позадину наступајућег непријатеља. У том циљу је Врховни командант 26. новембра у Ужицу одржао састанак са командантима и политичким комесарима више народнослободилачких партизанских одреда западне Србије и Шумадије, на коме је дао анализу ситуације, упутства за вођење борбених дејстава и наређење да се са погодних положаја пружи што јачи отпор, а затим да се повлачи у правцу Златибора, Таре и Санџака.

До сада није утврђено да су овом састанку приеуствовали Момчило Радосављевић и Ратко Митровић, командант и комесар Чачанског НОП одреда.

НАПАД ЈЕ ПОЧЕО 26. НОВЕМБРА

Борбена група „Север А“ 342. немачке пешадијске дивизије отпочела је напад на правцу Ваљево—Косјерић—Ужице и пред ноћ 26. новембра избила је до подножја превоја Букови, који су упорно браниле снаге Ваљевског и Ужичког НОП одреда.

Већ сутрадан, после дуже артиљеријске и ваздухопловне припреме, отпочела је, поподне, на широком фронту између Крагујевца

и Краљева, напад ка Чачку 113. немачка пешадијска дивизија. Њен борбени поредак сачињавале су три борбене групе:

Борбена група „Хердер“ (ојачани 260. пешадијски пук и 113. артиљеријски пук) нападала је из рејона Крагујевца преко Горњег Милановца и Кнића према Чачку, а затим и Ужицу;

Борбена група „Шац“ (ојачани 261. пук) дејствовала је правцем Краљево—Чачак;

Борбена група „Хосенштајн“ (268. пешадијски пук) развијала је напад правцем село Слатина—Чачак—Пожега—Ужице. Део ове борбене групе (2. батаљон 261. пука) нападао је правцем Краљево—Рашка—Нови Пазар.

Између ових група надирале су јединице Недићевог Шумадијског кора (корпуса), којима је командовао пуковник Коста Мушички.

БОРБЕ, ПОВЛАЧЕЊЕ И РАСФОРМИРАЊЕ ПОЈЕДИНИХ ЈЕДИНИЦА ЧАЧАНСКОГ НОП ОДРЕДА

Чачански НОП одред „Др Драгиша Мишовић“ нашао се 27. новембра у следећем борбеном распореду:

Трнавски батаљон и Градска милиција из Чачка организовали су три узастопна одбрамбена положаја — код Мрсаћа, Самаиле и Слатине;

Љубићки батаљон био је на положајима Мрчајевци—Брђани—Рудник;

Таковски батаљон налазио се на положајима око Горњег Милановца и Рудника;

Драгачевски батаљон био је добио одсуство, с тим да се окупи у Гучи 28. новембра, где се на заједничком одмору налазило око 100 његових бораца.

Делови чачанских чета били су у Ужицу.

Штаб Чачанског одреда, са око 100 бораца, са члановима Окружног комитета КПЈ и позадинским установама налазио се у Чачку...

У таквој ситуацији отпочела су дејства Чачанског одреда против наступајућег надмоћнијег непријатеља — 113. немачке пешадијске дивизије и квислиншких снага.

Трнавски батаљон и Градска милиција из Чачка настојали су 28. новембра да пруже што јачи отпор непријатељу, који је, уз подршку авијације и артиљерије, надирео правцем Краљево — Чачак дуж пута. Организоване су три линије отпора: код Мрсаћа, код Самаиле и код Слатине. И поред изузетне храбрости партизанских бораца, њихов отпор је сламан на једном по једном положају дејством тенкова, авијације и пешадије, којима су садејствовале и квислиншке јединице. Штабу Чачанског одреда неколико пута је јављено докле су стигле непријатељске снаге. Партизанске јединице су се, уз губитке, повлачиле. Непријатељ је брутално наступао. После борби у рејону Слатине, Немци су стрељали у Мршинцима и Кукићима 11 мушкараца и три жене, које су затекли код кућа. Њихове јединице су незадрживо надирале ка граду.

Милутин Стојић, ранији комесар Трнавског батаљона, записао је у свој дневник:

„28. XI 1941... Немци направиле мост који емо баталили, и про-
дужише... затим наиђе читава моторизована колона. Сваки сукоб био
би излишан и бесциљан. Једим се када их поново видим да се враћају
преко моста где смо једаред њихов аутомобил, тј. војнике уништили.
Батаљон је водио борбу, задржавао их читаве сате, али плава жгадија
пузила је и одмицала испред нас. Цео батаљон нашао се на зборном
месту...“¹²⁴⁴

Зборно место било је у селу Трнави.

Чачак је већ био евакуисан. Око 300 партизанских рањеника
укрцано је 27. и 28. новембра у возове и упућено према Ужицу. Ко-
манда места је преко добошара обавестила грађанство да немачке
снаге надиру од Краљева. Препоручено је да се, без панике, град
напусти.

Непријатељске трупе напредовале су и од Крагујевца. Потис-
кујући снаге Крагујевачког НОП одреда, које су се налазиле на том
сектору, оне су 28. новембра, у 18 часова, стигле до Бумбаревог
Брда, одакле се Крагујевачки одред повлачио, дајућл местимичан
отпор, према Мрчајевцима. Када је постало очигледно да ће продор
непријатеља према Чачку бити брз, крагујевачким партизанима упу-
ћена је помоћ од дела партизанских снага из непосредне близине
Чачка и из самог града, под командом Миленка Никшића.

Никшић је намеравао да пружи снажнији отпор Немцима упра-
во у рејону Мрчајеваца и да успори напредовање нападача. Никши-
ћу се из Чачка јавио Ратко Митровић и пренео му наређење — да
се пружа отпор Немцима, зауставља њихово напредовање, али и
повлачи — према Драгачеву. Немци су, међутим, напредовали са
неупоредиво већим снагама него што се очекивало, па су се парти-
занске јединице морале брзо извлачити. Партизанске јединице при-
макле су се Чачку, који је, међутим, већ био заузет од Немаца.
Због тога су морале да заобиђу град.

У међувремену, око Рудника су, још од 20. новембра, трајали
жестоки борбени окршаји. У садејству са немачком артиљеријом,
удружени четници, љотићевци и недићевци напали су 20. новембра
варошицу Рудник од Белановице, Заграђа и Бојковаца. Рудник су
бранили: Други батаљон Првог шумедијског одреда, Космајски бата-
љон, Рудничка чета Таковског и Пета чета Љубићког батаљона Ча-
чанског НОП одреда. Пошто је варошица бомбардована из немачких
авиона, партизани су збринули рањенике, а истовремено организо-
вали одбрану. Борба је вођена готово цео дан, али су, напokon, под
притиском надмоћнијих снага нападача партизани морали да напусте
варошицу, у коју су ушли од правца Белановице — недићевци и
Гордићеви четници, од Заграђа — четници Милана Калабића, а остале
снаге нападача од Војковаца. Четници су у овом месту одмах пока-
зали своје право лице — убили су више људи. Борбе око варошице
Рудник су настављене. До 25. новембра она је више пута прелазила
из руку у руке. Партизани су 25. новембра заузели положаје испод
Рудника, на брду Стражевица, и кренули у још један напад. Најпре
су пустили четничке јединице у теснац између Рудника и Мајдана.
Поеле урнебесне ватре, иако знатно надмоћније, четничке јединице су
се повукле ка варошици Рудник. Њихов командант жандармеријски

мајор Милан Калабић једва се спасао. У налету, који је уследио, партизани су поново о-слободили варошицу. Четници и њихови помагачи су се повукли ка Белановици, где су добили појачања из Шумадије и прегруписали своје снаге.

Наредних дана жестоки окршаји трајали су око Горњег Милановца. Распоред партизанских снага био је овакав: Друга таковска и Друга љубићка чета биле су у Горњем Милановцу, са задатком да затварају правац од Враћевшнице, Прва таковска чета, са једним водом Треће таковске, у Такову, са задатком да затвара правац од Прањана и обезбеђује Горњи Милановац од евентуалног напада четника са Равне горе. Трећа таковска чета је после примирја са четницима из Бершића, где се затекла, пребачена у Синошевиће, Калиманиће и Љутовницу са задатком да затвори правац од Љига.

Калабићеви четници и недићевци су, заобишавши положаје партизана на Руднику, стигли преко Заграђа, Угриноваца и Шилопаја до Љутовнице и Калиманића, па избили на пут Љиг—Горњи Милановац, намеравајући да изненадно нападну Горњи Милановац. Трећа таковска партизанска чета је прозрела њихову намеру и после двочасовне оштре борбе у Калиманићима натерала их на повлачење према Љутовници. На тремеђи Љутовнице, Накучана и Шилопаја, на брду Триповац, ова непријатељска група је разбијена и натерана у бекство. Иза себе је оставила комору, а имала је мртвих и рањених. Код партизана није било губитака. Трећа чета се у Љутовници задржала два дана. Као појачање стигла јој је Друга љубићка чета, са којом је био и Радован Јовановић, заменик команданта Чачанског одреда. Непријатељске снаге нападале су 27. новембра на варошицу Рудник, али без успеха и поред употребе авијације. Трећи добровољачки одред из Страгара заобишао је варошицу Рудник и настојао да се преко Црнуће и Сврачковаца пробије ка Горњем Милановцу. У Сврачковцима и Невадама изненадно је Другу таковску и Трећу љубићку партизанску чету, делом их разбио и у сумрак, 27. новембра, упао у Горњи Милановац. Пратећи шта се догађа око града, Трећа таковска и Друга љубићка чета су кренуле у помоћ. У сам сумрак стигле су, иако успут митраљирание из авиона, на домак Горњег Милановца. Код Поњавића јасена нашле су део Треће љубићке чете, који се окупио после борбе у Сврачковцима.

Када је пао мрак, партизанске јединице ушле су у Горњи Милановац. У првим контактима са непријатељем Радован Јовановић је говорио да су и они четници, па је добио доста података. Међутим, све је ово кратко трајало. Учесник збивања те ноћи Радисав Недељковић овако их је описао:

„Развила се жестока улична борба. Освајали смо једну по једну рушевину. Бомбаши су у тој борби оциграли главну улогу. Непријатељ је брзо сабијен на простор између трга, цркве, хотела, поште и железничке станице. Остали део града био је очт/пћен од непријатеља. У том чишћењу заплењена су још два пушкомитраљеза. Утврђени у рушевинама, ми с једне а непријатељ с друге стране трга, нисмо могли једни другима готово ништа. Али, када се један вод 3. чете пробио између болнице и железничке станице, преко пруге, и *оц* села Луђевице напао непријатеља с леђа, недићевци су се морали повући из града према Грабовици и Невадама. Тако је Г. Милановац у ноћи 27/28. новембра поново ослобођен. Непријатељ је у граду оставио више мртвих и ра-

њених, а ми нисмо имали губитака. На железничкој станици нашли смо лешеве бораца љубићке чете које је непријатељ, када је упао у град, ту заробио и стрељао.. „²⁴⁵

Иако није било могућности да се од штаба Чачанског одреда добију појачања, одлучено је да се Горњи Милановац брани. Друга љубићка и део Треће љубићке партизанске чете запоселе су пругу од болнице до бивше електричне централе. Са њима је био и заменик команданта Чачанског одреда Радован Јовановић. Трећа таковска чета заузела је положај око пруге, од електричне централе до Расадника, са заседама код Сиротињског дома и гробља. Одређен је и правац повлачења — Брђани, а даље Пожега и Ужице. Борци су ноћ провели на положају. Непријатељ је концентрисао снаге у Парцу, Грабовици и на раскрсницама путева у Невадама и Велеречи.

После жестоких борби против непријатеља на Великом брду, Кељи, Мађарско-м гробљу, Дрењу и Стражевици, партизански одреди на Руднику пробали су непријатељски обруч и напустили варошицу. Преко Мајдана, Велеречи и Такова стигла је у Савинац. У овој групацији била је Пета љубићка чета и део Рудничке чете Таковског батаљона. Није се знало да партизани још држе Горњи Милановац. Део Друге таковске чете, после борбе у Сврачковцима, пррхкупио се у Велеречи и стигао у Савинац. У Такову су им се придружили део Прве таковске и један вод Треће таковске партизанске чете. Тако је овде образована већа партизанска група, која је организовано почела да се повлачи према Санцаку.

На браниоце Горњег Милановца изјутра, 28. новембра, сручила се ураганска минобацачка, артиљеријска и пешадијска ватра, уз бомбардовање и митраљирање града и партизанских положаја из три немачка авиона типа „штука“. Партизанска одбрана је трпела губитке.

Сахранама палих Сораца присуствовао је ЈУ ргаковском крају велики број лЈУД"

Рађен је командир чете Радосав Продановић, који је заменио раније рађеног Радисава Јанићијевића Бомбу. Непријатељ је настојао да опколи партизане, па је извлачење било неминовно. Део Треће таковске чете се, кроз непријатељску ватру, повукао поред Расадника, касарне, гробља и Циганмале, па прикупио на Нешковића брду. Борци су носили своје рађене другове. Други део Треће таковске, са Другом и делом Треће љубићке чете, повлачио се низ пругу, поред Железничке станице и болнице, а потом преко Вујна ка Брђанима.

Непријатељ је 28. новембра, око 15 часова, заузео Горњи Милановац.

Услед извлачења под борбом, на Нешковића брду окупило се само четрдесетак бораца Треће таковске чете. Они су се преко Бруснице и Семедражи спустили у Брђане и ту заноћили. Рано изјутра 29. новембра кренули су ка брђанској школи, али су сазнали да су претходног дана овде партизани потучени. Даљи правац кретања био је ка Савинцу, па преко Јанчића и Горње Добриње ка Пожеги. У Прањанима им се прикључио део бораца Треће таковске чете који су се овде затекли после повлачења из Горњег Милановца...²⁴⁶

У Брђанима су Трећа и Шеста љубићка чета Љубићког партизанског батаљона покушале да пруже отпор Немцима. Међутим, разбијене су у Брђанској клисури у ноћи између 28. и 29. новембра, па је већина бораца отишла у своја села. . .

Група политичких радника и бораца Треће, Четврте и Пете љубићке партизанске чете (овде затечених) уништила је ратни материјал у Прељини и почела повлачење. Пошто су Немци већ били заузели Чачак 28. новембра, она је искористила последњи воз из Пријевора и упутила се у Ужице.

Штаб Чачанског одреда, чланови ОК КПЈ и остали партијски радници су, заједно са приштапским деловима, напустили Чачак у моменту када су, 28. новембра, у поподневним часовима, немачки тенкови, које нису успеле да зауставе групе бораца и омладинаца наоружаних флашама са запаљивим материјалима, улазили у град. Немци су из тенкова митраљирали улице и зграде. Авиони су митраљирали и чланове штаба Чачанског одреда и партијске активисте приликом одступања према Гучи. Поред осталих, том приликом рађен је ЈГазар Лазић, руководилац Одељења за заштиту народа у слободном Чачку.

Када су стигли у Гучу, наишли су на рушевине после бомбардовања. Разарања су била велика. Погинуло је више партизанских бораца, а неколико рађено.

Драгачевски батаљон Чачанског одреда требало је управо тога дана да се окупи у Гучи после тродневног одмора његових бораца код својих кућа. Одлуку о пуштању на тродневно одсуство донео је штаб Драгачевског батаљона. У Гучи су се задржали само они који су били из удаљенијих места. Овде је била и малобројна Посадна партизанска чета, али и Четврта (Липничка) чета Трнавског батаљона.

Ометени бомбардовањем, борци са одсуства нису стигли у Гучу, већ су се налазили у мањим групама на више места.

Такво стање је било када су у Гучу стигли чланови штаба Чачанског одреда са командантом Радосављевићем и партијским

радницима. После договора са среским партијским руководством Драгачева о евакуацији болнице, становништва и хране из магацина, заједно са штабом Драгачевског батаљона у току ноћи између 28. и 29. новембра образоване су две групе бораца Драгачевског батаљона и упућене ка планини Јелици. Једна је имала задатак да заруши пут Чачак—Гуча, а друга пут Чачак—Паковраће—Марковица—Лучани, да би се спречио, или бар успорио, продор немачке моторизације од Чачка. Са првом су кренули и Душан Ђурђевић, командант, и Љубиша Тодоровић, комесар Драгачевског батаљона, док је на челу друге био Десимир Ћирјаковић, командир Прве драгачевске чете. Пошто није успела, јер за то није ни имала средстава, да изврши задатак, прва група се упутила ка Ртарима, где је на месту Вељов гроб нападнута од четника. После жестоке борбе повукли су се са места окршаја и партизани и четници. Погинуо је партизан Света Глигоријевић из Жаркова, а тешко је рањен комесар Драгачевског батаљона Љубиша Тодоровић, који је остављен у једној сеоској кући. Овде су га четници наредних дана пронашли и отерали у Гучу, а љотићевци убили — исечен је секирицом злогласног Милана Ваљевца. Преостали из ове партизанске групе повукли су се према планини Јелици. Пошто су опкољени од четника, склонили су се у једну сеоску кућу. Како нису нашли други излаз, предали су се. Четници су их разоружали и пустили. Предвођени Душаном Ђурђевићем, борци су кренули ка Вирову. Успут су појединци напуштали јединицу и одлазили кућама. Из Вирова су се Ђурђевић и болничарка Босиљка Вукановић Чарна пребацили у аријски крај, па у Санцак. Друга група, под командом Десимира Ћирјаковића, предухитрена је од Немаца, па није извршила задатак. Пребацила се најпре у Дучаловиће, па у Тијање, где је имала мањи сукоб с четницима. Одавде је отишла у Вирово, родно село свога командира. Стигла је 30. новембра. Пошто није било везе са штабом Чачанског одреда, она се постепено осипала. Свела се, након неколико дана, на седам-осам другова и другарица, чланова КПЈ. Претходно, на састанку чланова КПЈ одлучено је да се група као војничка јединица распусти. Изненада је нападнута од четника, па се и ова група комуниста растурила. Неколико дана раније ово је учинила и група бораца у Доњој Краварици, којој је командант Чачанског одреда Радосављевић наредио да чека повратак штаба. Ово је уједно био крај Драгачевског батаљона Чачанског НОП одреда. Ни његовим последњим деловима нико није пренео шта треба да раде и куда да се повлаче.²⁴⁷

Пошто је Чачак пао, партизанске снаге које су се повлачиле од Мрчајеваца заобиле су град са северозападне стране и упутиле се према Ужичкој Пожеги. У раним јутарњим часовима 29. новембра колона је стигла у Овчарско-кабларску клисуру, где је доживела ваздушни напад, па је, уз губитке, делом разбијена. Задњи део колоне, од око 200 бораца, скренуо је северозападно ка Доњој Добрињи. Њу је водио Раја Недељковић, командант Крагујевачког одреда. Из Доње Добриње, после мањег сукоба с четницима, један део бораца отишао је ка Пожеги, а већина, са Недељковићем, даље ка Ариљу.

Из Овчарско-кабларске клисуре, после бомбардовања, одвојио се један вод бораца Четврте љубишке партизанске чете, са командиром Вучићем Петровићем, и вратио се према Мрчајевцима. Ово је уједно био и крај Четврте љубишке чете.

Шта је било са осталим борцима који су се повлачили од Чачка и из Миоковаца (делови Прве, Друге и Шесте љубишке партизанске чете) сазнајемо из дневника Средоја Ковачевића, борца, и Секуле Кујунџића, комесара Прве љубишке чете. (Тих дана ова чета је била подељена на две групе — чете: Пријеворску, којом је командовао Кујунџић, и ЈЉубићку, којом је командовао Страјин Лаичевић, пушкар и члан КПЈ из Љубића).

Ковачевић је записао:

„Преплашени народ који остаје иза нас са сузним очима гледа за нама мислећи на то шта ће га све наћи пошто одемо. У Чачку се чује моторизација?... У ... колони пролазимо кроз тунел, мрачан, хладан и врло тајанствен“.²⁴⁸

Кујунџић каже:

„... кренемо сви ка школи миоковачкој, где се мало одморимо, па у зору кренемо по наређењу др(уга) ком(анданта) Миленка (Никшића — прим. аутора) преко Пријевора (и) Овчар Бање ка Јелен Дољу, где нас нападну штуче и погине друг М(илун) Милошевић (из Рожаца — прим. аутора) и ране се двојица и погине један коњ (Миленка Никшића — прим. аутора) те тако ... моралосмо лежати до пред вече између О(вчар) Бање и Јелен Дола. Увече пређемо Мораву у Дљин да би прешли за Ариље, али кад смо дошли близу пута Марковица—Пожега, цео пут је био опседнут са моторним колима и тенковима. Онда смо и ми ту, на даљини од 100—150 метара од њих зановили. У зору смо кренули преко Дљина за Дучаловиће, где смо преданили..“²⁴⁹

У овој групацији углавном су били борци Прве, уз делове Друге и нешто бораца осталих љубишких чета. Укупно, по Кујунџићевим записима, 250—300 бораца.

Они су из Дучаловића 1. децембра стигли у Зеоке, одакле су намеравали да се врате у свој крај. Код школе у Зеокама ова партизанска групација нападнута је од јаких немачких, љотићевских и четничких снага и разбијена. У току борбе покушала је да им се прикључи група драгачевских партизана из суседних села, али је заробљена и упућена у Чачак. У борби код зеочке школе погинула су четири партизанска борца: Радош Васовић из Зеока, Јеремија Сандић из Видове, Душан Бојовић из Чачка и Велизар Радовановић, пилот из Босне. После окршаја групе бораца су се растуриле и отишле у свој крај, док се Миленко Никшић упутио у Трnavу, где се налазио Трнавски партизански батаљон. Ово је уједно био крај Прве, али и неких других љубишких чета. Нешто раније саме су се расформирале и њихове резервне чете.

Чете Трнавског батаљона »и Градска милиција из Чачка окупиле су се у Трнави. Стигла је, из Гуче, и Четврта (Липничка) чета овог батаљона. Штаб батаљона није имао наређење куда да се повлачи са јединицама.

Милутин Стојић је записао, 1. децембра, у свој дневник:

„Ситуација је тешка. Људи су склбни Да напусте чету и да иду својим кућама. Чета Слатинска послата је у своје место у Слатзшу, а такође и Липничка...“²⁵⁰

Немци и недићевци су били у Чачку, а четничке снаге свуда унаоколо. Стигли су делови Краљевачког, Копаоничког и појединци из неких других партизанских одреда. Пошто је једна немачко-љотићевска колона продрла из Краљева за Гучу и, заједно с четницима, контролсала комуникацију преко Каоне и Виче, планина Јелица, на чијим су се северним падинама налазиле партизанске зединице, била је опкољена.

Овде је одржано штабно-партијско саветовање Трнавског батаљона и осталих јединица. У кући Јулке Вујовић решавали су судбину ове партизанске групације: Ђорђе Миловановић, командант Трнавског батаљона, Мирољуб Нешковић Жацо, тада комесар Трнавског батаљона, Миленко Никшић, командант Чачка, Раденко Мандић, командир чачанске милиције, Милутин Стојић, ранији комесар Трнавског батаљона, и Вук Петронијевић, члан Среског комитета КПЈ за срез трнавски. Очекиван је долазак Ратка Митровића, комесара Чачанског одреда, али он није стигао.

Одлучено је да се јединице разбију на мање групе како би се лакше пробијале из непријатељског обруча, пошто су се у близини налазиле велике и добро наоружане немачке и четничке јединице. Одлучено је, такође, да се легализују они борци који нису компромитовани у борбама и окршајима против окупатора и домаћих издајника.

„Одлука је спроведена 4. децембра. Све оружје Трнавског батаљона, чачанске милиције, Ушћанске и Рударске чете сакупљено је на гомиле у Суботићима и Вујовићима, где су се јединице налазиле. Одатле је оно пренето, сакривено и закопано по Бабовића потоку и Вујовића долу. Мислило се, свакако, на посовни устанак идућег пролећа“.²⁵¹

На састанку у Трнави био је и Павле Јакшић, командант Краљевачког одреда, који је инсистирао да се одступа према Златибору. Пошто његов предлог није прихваћен, Владимир Јањић и Драгољуб Суботић, који су одређени за водиче, одзели су Јакшића и његове пратиоце до на гробен планине Јелице. Одавде су они отишли у рејон села Радобуђе у ариљском срезу.

Шта се од 28. новембра догађало са штабом Чачанског одреда и партијским радницима, који су стигли у Гучу?

У зору 29. новембра, пошто је постојала опасност од новог бомбардовања, они су пребачени у кућу Милоша Рајића на оближњем Рајића брду. У Гучу је стигла вест да група под командом Душана Ђурђевића није успела да запречи пут Чачак—Гуча, да није успоставила везу са комесаром Чачанског одреда Ратком Митровићем, да је у Ртарима водила борбу са четницима и да је тешко рањен комесар Драгачевског батаљона Љубиша Тодоровић. Испред поднева, Гучу је надлетао један немачки авион и митраљирао. Ускоро су и Немци, са љотићевцима, ушли у варошицу. Обавештен о томе, Момчило Радовљевич је наредио покрет према Доњој Краварици. Са члановима штаба Чачанског одреда и Окружног комитета кренули су и Милић

Бугарчић, секретар, и Раденко Броћић, члан Повереништва КПЈ за срез драгачевски. У Доњој Краварици сачекало их је око 40 бораца из овог села, Вирова, Миросалаца и Церове, заједно са ранијим комесаром Драгачевског батаљона Милојком Ћирјаковићем. Раде Митић и Радосављевић су се интересовали код Ћирјаковића колико има бораца и каква је ситуација, али му нису дали никакав задатак. Штаб Одрета и партијски радници продужили су ка Ариљу. Када су стигли близу овог градића, упућен је Раденко Броћић да види каква је ситуација у том месту и да сазна има ли каквих директива од Врховног штаба НОПОЈ. Броћић је у Ариљу нашао Светолика Лазаревића, који је рекао да су се Ариљци повукли према Радобуђи, да су пали Ужице и Пожега, да немају везу са Врховним штабом. Пошто је Броћић донео ова обавештења у Вирово, одлучено је да се штаб Чачанског одреда, чланови Окружног комитета КПЈ и остали пребаце у Радобуђу, а да се део неборачког састава врати према Чачку.²⁵²

И заиста, 29. новембра пред ноћ, штаб Чачанског одреда и партијски радници прешли су Моравицу и отишли према Радобуђи. Никаква веза ни порука није остављена снагама које су остале и од којих се руководство пребрзо одвојило ...

Широм чачанског краја остале су јединице и групе партизанских бораца, које су, остављене без команди, прелазиле у илегалност, скривале се код сродника и пријатеља и настојале да избегну заробљавање. Неки су су, не надајући се да ће четници до те мере постати издајници, предавали очекујући да ће, после давања оружја, бити пуштени кућама.

Док се све ово збивало у чачанском крају, немачке, љотићевске и четничке јединице заузимале су остале делове слободне територије у западној Србији. После жестоке борбе на Кадињачи и другим местима, пало је Ужице. Из овог града су се, под драматичним околностима, повлачили Врховни штаб НОПОЈ и ЦК КПЈ, заједно са партијским и војним руководством Србије. Драматичност извлачења из Ужица према Златибору осведочио је Јосип Броз Тито на следећи начин:

„Ја сам, тако рећи, за длаку избјегао да будем убијен на блатњавом сеоском путу између села Забучја и Љубања. А и чланови Врховног штаба и Политбироа Централног комитета КПЈ избјегли су исту судбину. Кардељ је у селу Мачкату доживео јако бомбардовање и једва се спасио... У тешкој ситуацији из које се у последњем тренутку спасио, налазио се и Лола Рибар. Он, додуше, још није био стигао, али се причало да је, са Драганчетом Павловићем Шиљом, умакао испред Нијемаца...“²⁵³

Из Ужица су се, под борбом, повлачили и делови Чачанског одреда, заједно са рањеницима.

Немачки окупатор је до ноћи 29. новембра избио на линију Пожега—Ужице—Мачкат—Биоска. После заузимања Ужица генерал Беме је наредио, 29. новембра у 20 часова, команданту 113. пешадијске дивизије да његове јединице смене у Пожеги снаге 342. пешадијске дивизије и да упуте одреде за гоњење долином Моравице ка Ариљу и Ивањици. Истовремено, команданту 342. дивизије наређено је да

упути три гонећа одреда за најјачом партизанском групацијом, која је, на челу са врховним командантом Јосипом Брозом-Титом, одступала преко Златибора. Командант 342. пешадијске дивизије формирао је у том циљу три борбене групе:

Борбена група „А“ наступала је правцем Дуб—Кремна—Вардиште;

Борбена група „Б“ продужавала је напад и гоњење правцем Ужице—Мачкат—Чајетина и даље;

Борбена група „Ц“ настављала је дејство правцем Ужице—Збојштица—ЈБуиш.

У Ужицу је, као посадна и резервна, остала борбена група „Ужице“. Командно место штаба 342. пешадијске дивизије било је у готовости да се креће, зависно од борбених дејстава, правцем Ужице—Чајетина, док је 113. пешадијска дивизија усмеравала своја дејства општим правцем Пожега—Ариље—Ивањица.

У току одступања делова Чачанског одреда из Ужица пале су нове жртве. Највише 30. новембра у Чајетини, где су погинули: Душан Милинковић из Мрчајеваца, Радиша Радовановић из Прељине и пет бораца из ЈБуића: Душан Затежић, Божидар Зорић, Благоје Павловић, Бранислав Пиловић и Иван Самохвалов. Овде је, под драматичним околностима, пошто је оставила свој воз на релацији Кремна—Шарган, стигла и главнина Железничке чете из Чачка. Изненађена од Немаца, она се практично овде распала, а само један њен део, са партијским руководиоцем Милуном Лапчевићем, наставио је повлачење и отишао у ариљски срез. Уствари, она је ушла у састав новообразоване Љубићке партизанске чете.

Три нападне колоне 342. немачке пешадијске дивизије избиле су 1. децембра увече на Увац — на демаркациону линију према италијанској окупационој зони.

Тога дана 113. немачка пешадијска дивизија стигла је у Ариље, а 4. децембра и у Ивањицу.

Тих првих децембарских дана на широким платоима Златибора трајале су људске партизанске драме. Немци су тенковима газили партизанске рањенике или их бездушно стрељали. Није тачно утврђено колико је бораца овде изгубило живот. Ипак, неки очевици и сведоци су запамтили да је у Тић пољу одједном стрељано 30, код Једриличарског дома 70, код Дома инвалида 30, а у покушају бекства 20 рањеника. Многе лешеве ових храбрих, на зверски начин убизених људи налазили су становници околних златиборских села и у пролеће 1942. године.

Са својим друговима, овде су страдали и рањеници из Чачанског одреда: Милосав Јанковић и његова супруга Милунка (која га је пратила), Милош Ковачевић и Богољуб Лукић из Доње Горевнице, Милосав Еровић из Љубића, Сретен Ђорђевић, Раденко Ђурковић, Станимир Илић, Алекса Миленковић и Раденко Правдић из Прислоршце, Војимир Караклајић из Заблаћа, Владета Пајовић из Жежевице, Мирослав Мариновић из Слатине, Душан Сретеновић из Чачка... Илић се био опоравио и могао је да се спасе. Али, жртвовао је и свој живот у покушају да помогне друговима, које није хтела да остави ни храбра чачанска болничарка Тонка. Пуком случајношћу ус-

пео је да се одржи Милинко Марковић из Прељине, коме је била одсечена нога. На Златибору га је нашао брат и пребацио у родно село. Међутим, ово није био крај његовим мукама: ухватили су га четници и предали Немцима, који су га стрељали у Бањичком логору јуна 1943. године...²⁵⁴

ЧАЧАНСКИ ПАРТИЗАНСКИ БАТАЉОН

Прва таковска (командир Момир Тешић, морнарички подофицир БЈВ), Друга таковска (командир Тадија Андрић, пешадијски подофицир) и Пета љубићка чета Чачанског одреда (командир Рајко Танасковић, подофицир БЈВ), заједно са осталим партизанским јединицама из рејона Рудника, успеле су да стигну у Санџак; са њима и Предраг Јевтић, командант, и Драгослав Мутаповић, комесар Таковског батаљона Чачанског одреда. Преко ариљског среза стигао је и Средоје Урошевић, командант Љубићког батаљона...

Након ослобођења Нове Вароши, 4. децембра, одлуком новообразованог Српско-санџачког штаба, формиран је Чачански партизански батаљон, који је имао четири чете: две таковске, Љубићку и Чачанску. За команданта батаљона постављен је Предраг Јевтић Шкепа, правник и члан КПЈ из Горњег Милановца, за политичког комесара Драгослав Мутаповић, инжењер агрономије и члан КПЈ из Прислонице, за заменика команданта Радисав Јанићијевић Бомба, подофицир БЈВ и члан КПЈ из Белог Поља, а за заменика политичког комесара Душан Рајовић, радник и члан КПЈ из Прељине.

Чачански батаљон имао је у Санџаку више борби. Најжешћа је била 22. децембра на Сјеници, где су партизанске снаге имале велике губитке. Поред осталих, јуначки је пао Тадија Андрић, командир Друге таковске чете, али и више бораца: Живота Марковић из Коњевића, Богосав Божовић, Тихомир Рашковић и Тихомир Топаловић из Прељине, Војимир Ђурић из Врчана (таковски срез), Милорад Милинковић из Луњевице и Петар Дамљановић из Чачка. У овом окршају са муслиманском фашистичком милицијом рањен је и командант Чачанског батаљона Предраг Јевтић Шкепа, па је његову дужност преузео Средоје Урошевић, ранији командант Љубићког батаљона Чачанског одреда.

После борбе на Сјеници Прва и Друга таковска чета Чачанског батаљона спојене су у једну.

Касније, после окршаја са разнобојним непријатељима, овај батаљон је ушао у састав прослављене Друге пролетерске бригаде под именом Други (Чачански). Имао је 1. марта 1942. године, у Чајничу, где је формирана Друга пролетерска бригада, у строју пред врховним командантом Јосипом Брозом Титом, 201 борца, укључујући и командни кадар.

Под заставом "Комунистичке партије Југославије и друга Тита, Други (Чачански) батаљон ће проћи славан пролетерски борбени пут широм земље, потврђујући да Чачански народноослободилачки партизански одред „Др Драгиша Мишовић" никад није уништен. Победоносно ће се крајем 1944. године вратити у Србију и учествовати, заједно са осталим јединицама НОВЈ, у борбама за коначно ослобођење наше земље ...

Друга (Чачанска) чета Другог (Чачанског) батаљона Друге пролетерске бригаде

ЉУБИЋКА ЧЕТА

Пред повлачење главнине партизанских снага према Златибору, у Ужицу је, од делова Љубићког батаљона Чачанског одреда, образована Љубићка партизанска чета. За командира је постављен Драгослав Драган Бојовић, земљорадник и члан КПЈ из Прељине, а за политичког комесара Миливоје Урошевић, професор и члан КПЈ из Доње Трепче.

Било је предвиђено да Љубићка чета иде на Кадињачу и учествује у одбрани Ужица.

Пре поласка, командира и комесара чете позвао је Јосип Броз Тито и питао их од када постоји ова јединица. Када је сазнао да је чета управо формирана, променио је одлуку Врховног штаба НОПОЈ и наредио да она поседне јужне прилазе Ужицу, да остане на положају до вечери, а потом се повуче. Команди је придодат Стеван Марковић Сингер, искусни партијски радник из Белановице код Љига, коме је Тито дао 1.000.000 динара за потребе Љубићке чете и наредио да се бесплатно ништа не сме узимати од становништва.

Повлачећи се ка Златибору, Љубићка чета је 30. новембра стигла у Љубиш, где је затекла део штаба Ужичког одреда и ставила се под њихову команду. Тада је добила задатак да крене у ариљски и моравички срез, које треба, са осталим партизанским јединицама да, очисти од непријатеља, а потом заузме Ивањицу.²⁵⁵

И заиста, чета се упутила у том правцу. У рејону Радобуђе спојила се са осталим деловима Чачанског одреда. Заједнички су водили борбе против четника и жандарма у Брекову, против четника у Латвици, Бјелуши, Шаренику, Радобуђи и Добрачама. У Шаренику је рањен водник Божидар Божо Томић из Пријевора, па је са групом пратилаца упућен даље, према Санцаку.

У Ужицу је било покушаја да се Чачани окупе и у неке друге јединице, не само у Љубићку чету. Једна мања јединица образована је под командом Бранка Ракића, ранијег команданта Таковског батаљона Чачанског одреда, али је разбијена на Белим земљама,

па су се њени борци прикључили осталим партизанским јединицама. Други су, пошто и на Златибору нису успоставили везу са командом, појединачно или у мањим групама, доносили одлуке да се врате у чачански крај ...

ПОВРАТАК ИЗ РАДОБУЋЕ

Са штабом Чачанског одреда и члановима Окружног комитета КПЈ, преко Драгачева и другим правцима у шири рејон села Радобуђе у ариљском срезу стигло је око 250 партизанских бораца из чачанског краја. Овде су се нашли и делови Крагујевачког, Краљевачког и Копаоничког одреда, Прва и Друга појешка чета, Прва и Друга ариљска чета Ужичког одреда. Укупно — око 1.000 бораца и партијско-политичких радника. Овде су се налазили и чланови среских партијских руководстава из Драгачева, трнавског и делом љубићког среза.

Да би се обезбедило командовање разноврсним јединицама ових делова партизанских одреда, образован је штаб, у који су ушли: Светислав Стефановић Ћећа, инструктор Покрајинског комитета КПЈ за Србију у чачанском крају, Милинко Кушић, политички комесар Ужичког одреда, Стефан Митровић, који је изабран за политичког комесара Чачанског одреда, Љубо Мићић и Миливоје Радовановић Фарбин, партијско-политички радници из Пожеге.

Руководство је одржало низ састанака са руководећим кадром делова партизанских одреда. Непрекидно је на дневном реду било питање: шта, како и куда даље?

Биро Окружног комитета КПЈ за Чачак одржао је више састанака, на којима се о овоме разправљало. По задатку ОК КПЈ, највероватније 3. децембра, Раденко Броћић је упућен у Драгачево и према Чачку да сазна шта је са јединицама које су остале. Увече, при поласку на задатак, секретар Окружног комитета КПЈ Раде Минић саопштио му је:

— Нашим борцима и јединицама поручи да чекају на терену, јер ћемо се ми вратити. Никога не смеш да преведеш овамо!

Ово је поновио, по сведочењу Раденка Броћића, неколико пута, па се може извесга закључак да је постојала оријентација о повратку на свој терен.

Броћић је у Драгачеву, уз помоћ Влада Гачановића из Вирова и неких других припадника НОП-а, схватио да је ситуација изузетно тешка, да се ништа не зна о деловима Чачанског одреда. Са собом је, у повратку, повео Милојицу Пантелића, скојевског руководиоца Драгачевског батаљона. Групи бораца овог батаљона која се налазила у Вирову поручио је, преко Гачановића, да чекају. Гачановић је ову поруку имао да преиесе тек након одлаека Броћића и Пантелића, јер је таква била директива Окружног комитета КПЈ.

И после извештаја који је Броћић поднео било је дилема око тога шта да се ради, не само у команди дела Чачанског одреда, већ и код осталих. До изражаја су дошла три становишта:

Прво — да треба остати на терену среза ариљског, појешког и моравичког, наставити борбу против фашиста и домаћих издајника,

настојати да се успостави контакт са Врховним штабом НОПОЈ, који је, веровало се, негде на територији Санцака, испитати новонасталу ситуацију у чачанском округу и, у вези с тим, одлучити о повратку или не дела Чачанског одреда на сопствени терен. (Милинко Кушић се позивао на то да је такав став договорен са једним чланом Врховног штаба НОПОЈ).

Друго — да део Чачанског одреда треба одмах да се врати у свој крај. Ово гледиште заступао је и командант Чачанског одреда Момчило Радосављевић, али и чланови ОК КПЈ и већина бораца из Чачка и околине.

Треће, чији је заговорник био Павле Јакшић, командант Краљевачког одреда, ишло је за тим да се одмах крене у Санцак и успостави веза са Врховним штабом НОПОЈ.

Почела је оштра зима.

Сукоби са четницима, Немцима и љотићевцима били су све чешћи.

Један од низа састанака на којима се о свему расправљало Раденко Броћић овако сведочи:

„Сазвано је једно нешто шире саветовање комуниста у Радобуђи, у школи, на коме су учествовали: ОК КПЈ за Чачак, ми из среских руководства, ариљског руководства и Ужичког одреда, Кушић и други. На том састанку Кушић је доста енергично изнео своје виђење и поглед на ситуацију, у коме се садржао и став да са расположивим снагама треба покушати, предвиђајући повлачење Немаца из Ивањице, Ариља и Гуче, овладати платоом Ивањице и постепено продирати даље ка Чачку, а у случају неуспеха — повлачити се ка Санцаку; у међувремену треба очекивати да ћемо успоставити везу са Врховним штабом. У том циљу су упућени курири. Моле Радосављевић је изражавао неверицу у реалност Кушићевог става с обзиром на поразе које смо претрпели, на пољуљани морал бораца, на услове у којима ћемо се наћи наступањем зимз ... па за развијање такве борбе треба на својим теренима сачекати пролеће... Кушић је рекао да ће... поступати као што је и говорио, што је подржано од присутних из Ужичког одреда. На крају је као закључак одлучено да се ОК КПЈ за Чачак са партијским радницима врати на терен одмах, што је био одлучан став другова из ОК, а да Моле остане са групом снага... на терену ариљског среза и сачека развој ситуације после повратка ОК на терен и евентуалног успостављања везе са Врховним штабом...”²⁵⁶

Непосредно после саветовања у Радобуђи, 6. или 7. децембра, Окружни комитет КПЈ за Чачак донео је одлуку о повратку на свој терен, заједно са партијским радницима. Укупно их је било око 35.

Део Чачанског одреда остао је да чека.

Чланови ОК КПЈ и остали партијски радници кренули су преко Драгачева правцем: Вирово—Доња Краварица—Турица—Тијање—Зеоке—планина Јелица—Трнава. Већ је било одлучено да се Среском поверенству КПЈ за Драгачево додају Нико Павић, профееор из Чачка, и Милица Вучетић Трепуша, учитељица из Трнавe. Раденко Броћић и Нико Павић су остављени у Гучи да би се обавестили о стању на терену и да окупљају борце. После састанка ОК КПЈ, који је одржан на планини Јелици, изнад села Трнавe, на коме је одлучено да већина партијских радника пређе у илегалност, у Драгачево

су се вратили Милић Бугарчић и Милица Вучетић Трепуша. Не успевши да се пађе са осталим члановима Среског поверенства, Бугарчић је прешао у илегалност. У Губеревцима је остала Милица Вучетић Трепуша, а нешто касније се пребацила у Тијање. Пошто су се упознали са приликама у Драгачеву, Бугарчић и Павић су покушали да успоставе везу са члановима Окружног комитета КПЈ и да их упознају да је, у новим условима, немогуће да окупљају борце за оружане акције против непријатеља, што им је био задатак. Иако им је наређено да остану у Драгачеву, Броћић и Павић су одлучили да се пребаце у ариљски крај,²⁵⁷ где је остао део Чачанског одреда са командантом Радосављевићем.

Између 12. и 15. децембра криза у партизанској групацији у ширем рејону села Радобуђе достигла је кулминацију.

Окружни комитет КПЈ за Чачак није, у тешкој ситуацији у којој се нашао, успео да јави какво је стање на његовом терену.

Тада је у штабу Чачанског одреда одлучено да се овај део јединице врати у свој крај. Командант Момчило Радосављевић, заменик команданта Костадин Лукић, политички комесар Стефан Митровић и заменик политичког комесара Радисав Недељковић, уз сагласност својих бораца — сем појединаца, који су се са деловима Ужичког, Краљевачког и Крагујевачког одреда одлучили да крену у Санџак — после демонстративних напада на супротним правцима, упутили су се ка Драгачеву. Пошто су прешли Моравицу ишли су ка планини Јелици.

У Зеоке су стигли 15. децембра и заноћили. Овде су већ сазнали да је Никшићева група разбијена, да је обешен Ратко Митровић, да је терор страховит.

У Зеокама је одржано саветовање штаба Чачанског одреда. После свестране анализе стања на терену и стања у јединици, одлучено је да се крене према Равној гори и Сувобору, где би се успоставио контакт са Сувоборским партизанским одредом. Отпала је могућност, која је, истина, истицана, повратка у ариљски крај.

Одмах су упућене патроле са задатком да извиде терен на планини Јелици. Пред вече, 16. децембра, овај део Чачанског одреда избио је на Бело брдо — планина Јелица. Овде су га напаале јаке љотићевске и четничке снаге. После трочасовне борбе, у којој се јуначки држао командант Момчило Радосављевић, непријатељ је разбијен. Заробљено је 15 четника и заплена њихова застава. Партизани су имали губитака. Поред осталих, погинуо је и шеснаестогодишњи Миодрог, син Миленка Никшића. Лакше је, у руку, рањен командант Радосављевић.

После борбе поједини борци напустили су јединицу у намери да пређу у илегалност. Борци из трнавског среза задржали су се на планини Јелици, а потом се разишли у своја села. Командант Радосављевић је са Сенишом Катанићем отишао према Липници и Слатини. Остали борци су у ноћи између 16. и 17. децембра код села Парменца прегазили Западну Мораву. И овде су неки борци из љубићких села напуштали јединицу и одлазили кућама, намеравајући да пређу у илегалност. Главнина је кренула према Прањанима и планини Сувобор, али се на терену између Миоковаца, Пра-

нана и Горње Горевнице сукобила са бројно надмоћнијим четничким јединицама. После вишечасовне борбе, партизани су разбијени, а већи део бораца заробљен. Поред осталих, заробљен је и нови коме-сар Стефан Митровић...

О повлачењу дела Чачанског одреда из рејона Радобуђе са-чувано је саслушање Светислава Стефановића Ћећа и Милинка Ку-шића од 25. децембра 1941. године, које су вршили Милован Ђилас и Спасенија Цана Бабовић. У њему се, поред осталог, каже:

„Код Радобуђе, после повлачења из Ужица, затекли смо и Краљев-чане (с Јакшићем) и рударе (Рударска чета Копачничког одреда — прим. аутора) и Чачане. Чачана је било око 100, а с њима је био Моле. Јакшић је одмах изјавио да је пошао у Санџак да хвата везу са Врховним штабом, а Кушић је рекао да ту везу имају и да је од Врховног штаба постављен задатак: повезивање снага на сектору Ужичког одреда, учвр-шћивање јединица и настављање борбе (према договору са другом Мар-ком — што ће рећи са Александром Ранковићем — прим. аутора). Моле је изјавио 1) да је он морао да се повуче са чачанског терена, да је из-губио везу са највећим делом својих снага и да се сад двоуми да ли да пође пут Санџака к Врховном штабу или да се пребаци на свој терен. Кушић и Ћећа су формирали привремено војно и политичко руковод-ство да би обезбедили спровођење јединствене линије на том сектору. Кушић и Ћећа су сазвали одмах саветовање војних и политичких фун-кционара који су се ту нашли. На састанку је закључено да у Санџак не треба ићи већ ту наставити борбу, настојати да се што пре повежу разбацане снаге и испитају околности у чачанском округу, како би се што пре пребациле снаге Чачанског одреда ради дејства на свом терену. Јакшић је заступао гледиште да му је немогућно да настави борбу на свом терену, јер су села попаљена, реакција је организованија... Моле је говорио да... његово људство није ни за какву борбу, а нарочито неће да се бори на туђем терену, мисли да треба отворено и поштено при-знати да смо ми поражени и да се не треба плашити да из тога изведе-мо закључак, ако је немогућно сада да наставимо борбу, да сачувамо снаге растурањем код својих кућа — било као појединци или мање групе — па на пролеће, ако прилике буду опет се дићи. Сви остали војно-политички и партијски функционери (изузев Јакшића) стали су на гледиште Ћећа—Кушић. Како су и другови Јакшић и Моле чланови КП, Кушић и Ћећа су их у то име позвали на дисциплину, да без обзира на свој став, морају спроводити одлуке већине и линију Врховног штаба...

Стефан Митровић се колебао између њих (Мола и Јакшића — прим. аутора) и Ћеће и Кушића: на линији Ћећа — Кушић, али усва-јајући аргументе Јакшић—Моле. Другарици Дебелој (Спасенија Бабовић — прим. аутора) и Ђиду (Милован Ђилас — прим. аутора) достављено је његово писмо из којег се то јасно види...²⁵⁸

У свом писму Централном комитету КПЈ, писаном августа 1942. године након изласка из логора и стицања у Босанску крајину, Сте-фан Митровић све ово потврђује. Истиче да су Чачани сами донели одлуку о повратку на свој терен.²⁵⁹

Оцене у „Саслушању.. доста су оштре. Вероватно и преоштре.

Полазећи од чињенице, која се констатује и у овом документу — „да се што пре повежу разбацане снаге Чачанског одреда ради дејства на свом терену" — што је заступао и Кушић, преживели борци и руководиоци овог дела Чачанског одреда, који се из Радобуђе вратио и доживео трагичну судбину, нешто другачије оцењују ове догађаје. Они не занемарују истину да се у рејону Радобуђе

нашло, са командантом Радосављевићем и партијским руководиоцима, нешто више од око 120 бораца, дакле једва тридесети део из прве борбене линије, односно педесети део борбеног састава Чачанског одреда „Др Драгиша Мишовић“. Уједно истичу да је у ситуацији када се није знало шта је са осталим деловима, требало доносити одлуку, ни мало лаку, можда судбоносну.

Миливоје Урошевић, тадашњи комесар ЈБубићке чете, овако је осведочио драму у којој су се нашли борци и руководиоци из чачанског краја:

„Ситуација на овом терену постала је кзрајње критична. Услови опстанка јединица у овом крају постајали су све тежи. Услед слабе и недовољне исхране и непрестаних чарки са непријатељским групацијама, борци су били готово крајње исцрпљени. Снег је већ покрио земљу и на помолу је била веома јака зима. Изгубљене су везе са Врховним штабом, што је веома узнемиравало борце. Поред тога, борци, сврстани у партизанске чете, борили су се досад у свом родном крају. Сада су се борили на „туђој“ територији, на којој су притиснути недаћом и тешкоћама, нарочито у исхрани, одећи и обући, какве нису познавали у својим крајевима. Дочаравали су да ће на „свом“ терену бити све лакше. Међу борцима Чачанског одреда све више је сазрела тежња да се врати у свој крај. Таква мисао владала је и у штабу Одрода, у првом реду код његовог команданта. Пошто су на терену остали политички комесар Одрода Ратко Митровић и командант Чачка Миленко Никшић, у штабу Одрода се претпостављало да они руководе знатнијим партизанским снагама у љубићком и трнавском срезу. Док су јединице биле на терену села Добрача, могло се видети како поједини борци кришом излазе на оближње брдо, одакле се видела планина Овчар, и преко њега чежњиво дочаравају свој крај, у коме је, како им се чинило, све лепо у поређењу са тешкоћама и невољама овог краја.

Управо у то време приспела је у Чачански одред група партијских и политичких радника коју је Централни комитет и Врховни штаб послао на терен око Крагујевца. Међу њима је била и Нр'колија Петровић Кока, учитељица из Јареноваца у качерском срезу. Наређење за повратак примили су у Врховном штабу у селу Рутосу. То је још више охрабрило присталице повратка у штабу Одрода...²⁶⁰

Дилеме око тога шта да се ради постајале су све веће.

„Штабови одреда видели су да се више не може опстати на овом терену, те се поставила дилема повлачења у Санџак или враћање јединица на сопствене терене. Одржан је састанак комуниста свих јединица, на коме се велика већина изјаснила за повратак чета на свој терен. Одмах иза тога одржано је саветовање штаба Чачанског партизанског одреда у селу Добрачама, на коме је прочитано наређење потписано са Кушић—Тећа о повлачењу свих партизанских јединица са терена ариљског среза у правцу Санџака с тим да штаб Чачанског одреда одлучи да ли да се повуче за Санџак или да се врати на свој терен. Стеван Марковић Сингер и Миливоје Урошевић заступали су гледиште да се треба повлачити према Санџаку. Пошто се штаб одлучио за повратак, речено је да се у Санџак могу повући само на личну партијеку одговорност. Сингер је преузео одговорност на себе, предао штабу новац којим је располагао, као и оружје, и напустио штаб, док је Миливоје Урошевић примио одлуку штаба Одрода. Такође је одлучено да се покрет изврши што пре. Прво треба заварати траг непријатељу демонстративним нападима на супротним правцима, хитро се одлепити од непријатеља, неопажено ноћу прећи преко Моравице... пробити се што брже кроз Драгачево и докопати се планине Јелице и прикупити преостале партизанске групе, у првом реду у трнавском и љубићком срезу... На дан покрета за Драгачево јединице Одрода нападале су цео дан четнике према

Брекову и Радобуђи и стварале утисак код непријатеља да намеравају да се повуку према Санцаку. Овакву варку било је утолико лакше извести зато што су се остале партизанске јединице повлачиле према Санцаку. Чим се смркло, јединице су ужурбано кренуле према Моравици. Речено је да се прелаз изврши преко брвна и то без осветљења. Узет је водич из села Добрача, који ће јединице превести путевцима преко готово непролазног крша. Пре него што се отпочне са прелазом преко брвна, Љубићка чета је добила наређење да изврши демонстративан напад пушкомитраљезима на четничку посаду моста (преко Моравице), али да их не растерује".²⁶¹

План је успео. По помрчини са леденом децембарском кишом, овај део Чачанског одреда прешао је Моравицу и преко крша (водич је побегло) успео да пређе у Драгачево. Када се разданило, марш је настављен према планини Јелици. Четничке снаге помно су пратиле партизане, али се нису усуђивале да их нападну.

Милун Лапчевић, партијски руководилац Железничке чете Чачанског одреда, добро се сећа шта се догодило:

„Одржан је партијски састанак.. . Био је ту и Моле. Он је рекао: — Дobili смо наређење од Врховног штаба да се вратимо на свој терен. Шта ви мислите? Јесте ли сагласни?

— Јесмо!

Потом је одржан збор целе јединице. Чланови КПЈ добили су задатак да објасне борцима зашто се враћамо у свој крај. Неки борци су негодовали. Други су се супротстављали одлуци о повратку. Михаило Мики Перовић је ватрено говорио против повратка. Држао је о томе, на збору, и говор. Други борци су истицали: Вратимо се у житницу, у наш крај, тамо су Миленко Никшић и Ратко Митровић са јаким јединицама. Превагнуо је став чланова КПЈ".²⁶²

Радисав Недељковић, партијски руководилац овог дела Чачанског одреда, истиче да су чланови Окружног комитета КПЈ пре одласка у чачански крај одржали састанак са комунистима и конференцију са борцима. На овим скуповима размотрена је ситуација настала после губљења слободне територије и разговарало се о даљим задацима. Одлучено је да овај део Чачанског одреда остане на терену Радобуђе, с тим што ће с њим из Чачка бити успостављена курирска веза. Међутим, отишли су према Чачку чланови ОК КПЈ и среских партијских руководстава, али веза није стигла. Њу чланови Окружног комитета КПЈ, услед жестоког терора, једноставно нису успели да пошаљу. Недељковић, даље, пише:

„Око 10. децембра командант и комесар Одред су пренели закључак привременог штаба партизанске групације: Ужички, Крагујевачки и Краљевачки НОП одред решили су да иду у Санцак, а Чачанском НОП одреду је остављено да одлучи хоће ли у Санцак или ће се вратити на свој терен. Речено нам је мишљење штаба групације да би било добро да се Одред врати на свој терен, пошто је његов већи део остао на терену, а и Окружни комитет се налази тамо.

На састанку партијске организације, после дуге дискусије, пошто је изнет овај закључак привременог штаба групације, одлучено је да се Одред врати...

Привремени штаб није имао везу са Врховним штабом и није имао упутства шта да се ради. У штабу (Чачанског одреда — допуца аутора) било је неслагања око тога да ли се треба повући у Санцак или се вратити, али су та неслагања остала у кругу штаба и нису била позната партијској организацији.

Сутрадан смо одржали конференције по четама и објавили борцима одлуку о повратку Одрета на свој терен. Многи борци су је нерадо прихватили, али тешкоћа у вези с тим није било, јер је политички састав Одрета био врло јак: више од половине бораца били су чланови Партије и СКОЈ-а".²⁶³

Урошевићеву и Недељковићеву оцену потврђују и неки други борци. Они истичу да се пре борбе на Јелици 16. децембра, у којој је рањен командант Радосављевић, схватило — на застанцима у драгачевским селима Тијању и Зеокама — да ситуација није добро процењена. Овде се, наиме, сазнало да је погинуо Миленко Никшић, да је обешен Ратко Митровић, да су остале јединице Чачанског одрета разбијене или расформиране.

Део бораца је са Јелице отишао кућама. Остали су у зору 17. децембра претазили Западну Мораву, доживели судар с четницима и недићевцима, па разбијени. Већи број бораца је заробљен. Према Прањанима су се пробили: Радисав Недељковић, Костадин Лукић, Лепосава Савић, Сибинка Поповић—Томовић, Драгиша Мирковић и Тихомир Перошевић Перикле. У Прањанима је ова група одлучила да се врати у Санџак. Међутим, пошто је пао велики снег, а непријатељске јединице свуда унаоколо, цела група је прешла у илегалноет. Лепосава Савић, Мирковић и Перошевић су брзо откривени, ухапшени и стрељани.

О повратку овог дела Чачанског одрета из рејона Радобуђе значајно је сведочанство Гојка Вујовића, борца Трнавског батаљона:

„Наређено је да се борци Чачанског партизанског одрета построје. .. Дошао је командант Одрета, друг Моле, прошао испред постротених бораца, извршио смотру и поздравно стиснутом песницом и антифашистичким поздравом: Смрт фашизму!, на што су борци громогласно одговорили: Слобода народу! Разговарао је кратко с командним особљем, а затим је уследило наређење за покрет...

У једном сеоском шумарку са ниским растињем застали смо и окупили се у групу... Друг Моле је рекао да је у Радобуђи, на састанку, одлучено да се наш одред врати на своју териториту, односно да му је остављено да о својој судбини сам одлучи... Ми треба да се изгаснимо, овде: да ли се вратити или ићи у Санџак? Куд већина гласа, тамо ћемо ићи. Нагласио је да је требало да стите извештај са нашег терена, али да га још нема, па нема смисла чекати. Такође је изнео да је на терену округа чачанског остао политички комесар Ратко Митзовић, остао је и Миленко Никшић, командант Чачка, са деловима Љубићког батаљона, остали су Трнавски и Драгачевски батаљон. Тек што је Моле завршио излагање, чуло се од бораца оно што је и до тада било присутно: Идемо у наш крај, тамо су остали наши доугови, тамо су нам куће, тамо су нам породице; наши ће да нас помажу, да нас снабдевају, да нас обавештавају, па — ако треба — и да нас кршу. Било је и предлога да се повлачимо према Санџаку, куда је отишао Врховни штаб. али су се поново огласиле присталице повратка на своју територшу: Кома остављамо своје другове, нашу децу, наше фамилије, наше куће? Ако треба, боље да изгинемо њих браће него да се ловуцемо, а њих изложимо опасности од непријатеља! Треба да видимо шта је са напима, па ако не мogleмо да се одржимо — можемо се и касније повући".²⁶⁴

Вујовић наводи да су против повратка у чачански крај гласали, поред њега: Миливоте Урошевић, Живопад Васовић, Деспот Дејан Бојовић, Слободан Средојевић, Трифун Маћић и неки други. Ипак, и они су се повиновали ставу већине.

Овде, чини се, треба навести и један документ, који, на одређен начин, може да баци више светлости на судбину Чачанског одреда крајем 1941. године, не само оних његових делова који су се из ариљског краја вратили према Чачку и били разбијени. Наиме, Јосиф Броз Тито је 8. јануара писао Главном штабу НОП одреда за Србију:

„1) Ужички одред најбоље је да створи упориште на јужним падинама Маљен — Повлен плаине, а може се дозволити да створи упориште у предјелу Таре планине или Златибора. Са ових упоришта треба да обухвати Ужице и Пожегу. Врло је важно да овај одред сасреди дејство на комуникацију Добрун—Ужице и тако спријечи надирање недићеваца у Босну. Дакле, одред треба да дејствује на свим комуникацијама које се стичу у Ужице, и то како са сјевера, тако и са запада и с југа.

2) Чачански одред треба да створи упориште на Јелици планини — Драгачеву. Чим се појача треба своје дијелове да пребаци на јужне падине Сувобора и тако обухвати чачанску и појешку котлину. Дакле, одред треба да дејствује на комуникацијама које воде у Чачак.

За ова два одреда треба установити једно оперативно руководство. Ово руководство мора стајати у тијесној вези с Главним санџачким штабом, коме је наређено да дејствује к Бијелом Брду, Златибору и Ивањици, а затим да продире ка долинам Ибра. Одреди треба да заузму Пожегу, а затим ће убрзо пасти и Ужице..”²⁶⁵

Тито је, дакле, веровао да још постоје као организоване јединице делови Чачанског одреда. Међутим, догађаји еу се у међувремену другачије развијали. Под драматичним околностима, разбијени су они делови Чачанског одреда који су остали на својој територији или су се вратили из рејона Радобуђе. У Санџак и Босну повукли су се само неки његови делови, који су ушли у Прву, а један батаљон “ У ДРУГУ пролетерску бригаду.

НЕКИ УЗРОЦИ ТРАГИЧНОГ КРАЈА ЧАЧАНСКОГ ОДРЕДА ПОСЛЕДЊИХ ДАНА НОВЕМБРА И ПОЧЕТКОМ ДЕЦЕМБРА 1941. ГОДИНЕ

Нема никакве сумње: Чачански НОП одред „Др Драгиша Мишовић” успео је у току завршног фашистичког напада на слободну територију у Шумадији и западној Србији, крајем новембра 1941. године, да у знатној мери отупи оштрицу удара далеко надмоћнијег непријатеља који је имао задатак да уништи главнину партизанских снага, Врховни штаб НОПОЈ и највише партијско руководство. Његово напредовање од правца Краљева, Крагујевца и Тополе ако није заустављено, оно је макар знатно успорено. Делом, око Горњег Милановца, привремено и заустављено. Партизанске снаге нису уништене, иако су учествовале у жестоким окршајима, у којима су, иначе, исказивале изузетну храброст. Оне, већим делом, нису ни растурене, па су ангажовале значајне немачке, недићевске, љотићевске и четничке снаге, које, тако, нису могле да се брже усмере ка главном циљу — уништењу устаничког руководства и главнине партизанских устаничких јединица у западној Србији. Значајно је и да се више јединица организовано повукло према Санџаку, где су настављене борбе против непријатеља. Па и онда када су пали Горњи Милано-

вац, Чачак, Пожега и Ужице, делови Чачанског одреда водили су успешне борбе против окупатора и квислиншко-издајничких војних формација (Овчарско-кабларска клисура, Зеоке, Јелица), што је са акцијама Ваљевског одреда задржавало непријатеља да свом силином настави гоњење партизанских снага које су се, са Врховним штабом НОПОЈ, повукле у Санџак и тамо ее сређивале.

Ипак, Чачански одред је у то време доживео тежак крај. Узроци су разноврсни. Неки су, ипак, били пресудни.

Најпре, јединице Чачанског одреда су се у моменту завршног удара непријатељске офанзиве на слободну територију у Шумадији и западној Србији нашле на широком простору, па је било отежано командовање из штаба у Чачку. Одред је био бројчано велики и раструрен по секторима: према Крагујевцу, Тополи, Равној гори и Краљеву, а штаб из Чачка није у сваком моменту могао да координира и усмерава борбена дејства батаљона и чета. Уз то, штаб и није био у комплетном саставу: Радован Јовановић, заменик команданта, руководио је одбраном Горњег Милановца и околине, док је начелник штаба Средоје Маркићевић упућен у Ужице, где се налазио у техничкој команди Врховног штаба НОПОЈ.

Веровало се, на почетку офанзиве, да постоје реалне могућности да се јединице Чачанског одреда задрже у селима, на планинском терену, и продуже партизански начин ратовања. При том многи нису очекивали да ће четници до те мере постати издајници и слуге окупатора да ће практично онемогућити одржавање партизанских снага даље од градова и комуникација. Међутим, четничка издаја била је потпуна, а Чачански одред се налазио у најнепосреднијој близини Врховне четничке команде на Равној гори. Ова команда је брижљиво сакупљала на појединим пунктовима своје јединице и офицере, спремне на обрачун са партизанима и комунистима. Један од тих организованих пунктова налазио се на Венцу у селу Лиси (Драгачево), на стратегијски веома значајном правцу, са кога су могле да се контролишу и западноморавска и ибарска долина. Овде се окупило преко 60 официра, који су, заједно са полицијским агентима и „првацима" неких предратних грађанских партија, организовали не само војне јединице, већ били и обавештајни центар за рачун окупатора. На Венцу је образован „Штаб сложене браће", кога су сачињавале и Пећанчеве и Михаиловићеве „војводе". Његове јединице ће се у моменту завршног непријатељског удара на слободну територију у западној Србији ставити под непосредну немачку команду, пресретати партизанске јединице и убијати борце који су се преко Драгачева повлачили у правцу Санџака. Среско устанничко руководство из Драгачева тражило је пре непријатељске офанзиве од штаба Чачанског одреда да се четничка групација на Венцу разбије, али ово није учињено вероватно због ангажовања партизанских снага на другим секторима.

У даљој фази операција крајем новембра, у оштријој форми су се исказали и неки други моменти битни за судбину Чачанског одреда.

На окружној партијској конференцији у Чачку, 23. новембра, по директиви Покрајинског комитета КПЈ за Србију, донесена је

одлука и о стварању алтернативних партијских руководстава на терену за могуће илегално деловање у случају да непријатељ заповседне елободну територију — од кадрова који су легално могли да живе на заповседнутом терену. Значи, предвиђена је могућност привременог повлачења партизанских јединица и њиховог маневрисања на ширем терену. Међутим, услед драматичних догађаја који су уследили, ово није стигло до војних јединица и њихових команди, а за ново партијско организовање на терену у духу те оријентације није ни било времена. Ново партијско руководство образовано је у трнавском срезу, а непосредно пред повлачење и у Чачку. Али, услед терора окупатора и домаћих издајника, она нису могла да развију ширу политичку активност. У децембру 1941. године ово није успело ни Окружном комитету КПЈ, ни среским партијским руководствомима. Окружни комитет КПЈ није могао, иако је ово договорено у Радобуђи, да пошаље ни један извештај делу Чачанског одреда под командом Момчила Радосављевића који се налазио у ариљском срезу. Тамо су се вратили само Раденко Бројић и Нико Павић. Али, они су прешли Моравицу исте ноћи када је преко ове реке, само на другом месту, узводно, део Чачанског одреда са командантом Радосављевићем одлазио у Драгачево и према планини Јелици.

Штаб Чачанског одреда и Окружни комитет КПЈ су се доста брзо одвојили од јединица, које, ни када су ступале у дејство управо по наређењу овог руководства, нису добијале наредне задатке, посебно да ли се и којим правцем извлачити. Штаб Одред и Окружни комитет КПЈ нису са собом водили ни једну компактну и организовану јединицу, чак су неборачке делове вратили из Вирова ка Чачку. Групама бораца са којима су долазили у контакт остављали су поруку да чекају, из чега би се могао извући закључак да ће се штаб, после успостављања контакта са вишим командама у ариљском срезу, вратити. Очигледно је да ситуација није добро процењивана, није предвиђано да ће јединице и борци, после повлачења устанничког руководства, запасти у кризу, што је код бораца стварало уверење „да се више нема куд, да нема излаза“. Сазнање да су остали без штаба Одред и Окружног комитета КПЈ имало је негативне психолошке последице и у већим и у мањим јединицама, а посебно код појединих бораца.

У тетпој ситуацији и без стварне оријентације шта да се ради, нису се снашле ни команде батаљона. Изостале су оружане акције и маневри од стране оних јединица које се нису повлачиле према Санцаку од момента када су непријатељи заповседили територију. Уместо да организовано одмара јединицу после дугих борби око Ужица, Пожеге и Прањана, штаб Драгачевског батаљона је већину бораца упутио на одсуство, за што је, додуше, добио одобрење из претпостављене команде. У Гучи се задржало само око 100 бораца. Варошица је бомбардована управо на дан када је било предвиђено да се јединица окупи, што, међутим, више није било могуће. Чланови штаба Чачанског одреда и Окружног комитета КПЈ су групама драгачевских партизана, са којима су долазили у додир, поручивали да чекају даља наређења. Наређења више није било, па су се повукли

само неки чланови штаба Драгачевског батаљона, али без бораца. Ако се све ово зна, логично је што је на партијском састанку последње групе бораца у Вирову донесена погрешна одлука: да се и ова група (изузев 7—8 чланова КПЈ) расформира. Нашавши се у сличном положају, без јасне директиве шта да ради, и команда Трнавског батаљона је, на војно-политичком саветовању, донела одлуку о расформирању чета. „Одлука да се чека“ била је, дакле, готово фатална за Трнавски и делове Драгачевског батаљона.

Наравно, све ово треба посматрати и у светлу чињенице да је силаина завршног удара непријатељске офанзиве на слободну територију била већа него што се могло претпоставити, да у тим моментима није било везе са вишим командама, да су се четници одмах у целини ставили под команду окупатора. Уз све то, и оштра зима која је наступила није погодовала већој покретљивости јединица, спровођењу маневара, а имала је и одговарајуће психолошко дејство и на команде и на борце.

Уз чињеницу да се Чачански одред у фази завршног, општег и најјачег непријатељевог подухвата крајем новембра 1941. године нашао у изузетно тешкој ситуацији — на једном од главних праваца напада Немаца, љотићеваца и недићеваца, удружених с четницима, извесно је да су одређена несналажења штабова Чачанског одреда и његових батаљона, али и партијских руководстава, утицала на тешку судбину коју су партизанске снаге доживеле у чачанском крају. Уз то, и поред чињенице да су се јединице Чачанског одреда у фази стварања и одбране слободне територије бориле и ван свог „матичног“ терена, још увек је била присутна тежња бораца да се боре у свом крају. Ово се видело и у рејону Радобуђе, када је донесна одлука о повратку према Чачку.

Дакле, сплетом више околности — муњевит продор изразито надмоћнијег непријатеља са више праваца на територију чачанског округа, потпомогнутог снагама контрареволуције и квислинга: четника Косте Пећанца и Драже Михаиловића, недићеваца и љотићеваца, губљење везе са Врховним штабом НОПОЈ и Главним штабом НОП одреда за Србију, разбацаност на великом терену да би се сузиле непријатељске снаге, лоши временски услови и низ других узрока, уз неблагоприятно процењивање војно-политичке ситуације и доста брзо одвајање устаничког руководства чачанског краја од јединица — Чачански НОП одред „Др Драгиша Мишовић“ доживео је веома драматичне дане. Ипак, продужио је да живи и да се даље бори у лицу Другог (Чачанског) батаљона славне Друге пролетерске бригаде и, са извесним прекидима, обнављајући се и успешно дејствујући на територији чачанског округа.

УПРКОС ТЕРОРУ...

Крајем 1941. године, 21. децембра, у Рудом, формирана је Прва пролетерска бригада. У Чајничу, 1. марта 1942. године, и Друга пролетерска бригада, а затим и остале пролетерске и народноослободилачке ударне бригаде. Концем јесени 1942. године било је на југо-